

Духовні та соціальні складники феномену свободи

З. М. Атаманюк

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського
Corresponding author. E-mail: zoya209@ukr.net

Paper received 17.11.16; Accepted for publication 25.11.16.

Анотація. Дослідження проблем свободи дає суспільству знання про його сучасний стан й перспективи його подальшого розвитку. Духовний і соціальний досвід розвитку людства показав, що рівність можлива тільки як рівність у свободі. Свобода – це дія людини, котра реалізує вимогу об'єктивної необхідності за власною волею, згідно власними потребами і бажаннями. Межі свободи кожної людини зумовлені не лише соціально-історично, а й передусім нею самою.

Ключові слова: свобода, свобода індивіда, духовні цінності, суспільні цінності.

В Україні відбувається інтенсивний процес заперечення старого і прагнення до утвердження нового, закладення підвалин істинної свободи на суспільному та особистісному рівнях. Цей процес буде успішним, якщо буде усвідомленим та цілеспрямованим згідно об'єктивних законів, що відбивають наявні економічні та соціальні реалії. Зростаючий інтерес суспільства до людини як до найвищої цінності особливо актуалізує проблему свободи, необхідність її подальшої розробки й конкретизації стосовно мінливих умов.

Дослідження проблем свободи є надзвичайно актуальною проблемою для сучасного філософського знання. Це дає суспільству знання про його сучасний стан й перспективи його подальшого розвитку. Вона вирішується на рівні міжнародних організацій у вигляді законодавчих актів про права і свободи особистості, які в даний час стають в основу будь-якої політики і ретельно охороняються. Не всі проблеми свободи особистості вирішені і в Україні, і в усьому світі, тому що це одне з найважчих завдань.

Проблема свободи розглядалася в численних працях західноєвропейських філософів XIX-XX століть: Ж.-П. Сартр, Е. Фромм, М. Хайдеггер, К. Ясперс, З. Фрейд, А. Шопенгауер, І. Берлін, О. Вельмар, Ф. Ніцше та інші. Серед вітчизняних дослідників І. Бичко, К. Новікова, Л. Ніколаєва, Б. Грушин, В. Паркін, В. Андрущенко, М. Михальченко, С. Кримський та інші. Перша спроба обґрунтування точки зору пояснення взаємозв'язку свободи і необхідності її визнання їх органічного взаємозв'язку належить Спіноза, який визначив свободу, як усвідомлену необхідність.

Інтерес до проблем свободи в українській філософії ми спостерігаємо у філософів-гуманістів першої половини XVIII сторіччя. В Україні постає проблема духовної свободи як оволодіння людиною самою собою, своїми вчинками, емоціями, пристрастями. Як засіб, за допомогою якого можна уникнути зла і досягти щастя – найвищої мети людського існування, філософи пропонують самовдосконалення особистості, яке здійснюється насамперед завдяки самопізнанню.

Досліджуючи особистість (дух) як носія свободи, М. Бердяєв визначає свободу як вільно обраний шлях, згідно з вищими потребами особистості. Він не бажає бути рабом ні людей, ні Бога. Свобода – це безодня, а безодня є первинною відносно Божества. Така неоплатонічна тональність розуміння свободи повністю вписується у нашу національну філософську традицію

[1]. Свобода людини по відношенню до зовнішніх обставин не безмежна, але вона існує і проявляється в можливості зайняти по відношенню до них власну позицію. Ця позиція залежатиме від цінностей і смислів, якими керується особа, тому що «людина – це більше ніж психіка; людина – це дух», її потенціал розкривається в здатності до самотрансценденції або в здатності до самовідстороненості. І смисл свободи – це свобода взяти на себе відповідальність за свою долю; свобода дослухатися своєї совісті і приймати рішення, за які самому нести відповідальність; «людина вирішує за себе; будь-яке рішення є рішення за себе, а вирішення за себе – завжди формування себе», вважає В.Франкл [7].

Мета нашої статті – показати на матеріалі робіт Г.С.Сковороди, що свобода індивіда є результатом людської діяльності, що узгоджується з духовними та соціальними цінностями.

Важливу методологічну роль у дослідженні проблеми свободи відіграє філософське вчення про людину. Людина посідає центральне місце у механізмі вияву законів. Коли свобода визначається лише як пізнана необхідність, то у тіні залишається питання щодо місця людини у структурі свободи, ставлення людини до необхідності, свідомості, волі й діяльності. Дійсно ж духовна і матеріальна діяльність людини – головні її складники. Діяльність людини – це її дії, спрямовані на вироблення шляхів, засобів та методів досягнення певної мети. Оскільки свобода є невідривною від необхідності, вона є найважливішою рисою закону і означає неминучість, обов'язковість відповідного процесу, дії. Внутрішній істотний зв'язок виявляє себе через необхідність. Свобода – це людський вчинок, здійснюваний за власною волею згідно з власними потребами і бажаннями, вимогами зовнішнього та внутрішнього середовища, що зумовлюють внутрішні спонукання. У бутті свободи необхідність стає органічним складником природи, людини, суспільства загалом. Визначення свободи лише як пізної необхідності є некоректним, позаяк пізнання – лише передумова свободи. Сама ж свобода – це дія людини, котра реалізує вимогу об'єктивної необхідності за власною волею, згідно власними потребами і бажаннями. Можна знати необхідність, але не бути завдяки цьому вільним, оскільки необхідність не лише усвідомлюється, але й витворюється людиною. Межі свободи кожної людини зумовлені не лише соціально-історично, а й передусім нею самою. Вони залежать

від рівня духовного розвитку самої людини, її знань, досвіду, інтересів, волі, емоцій тощо.

Осердям позитивної свободи є пізнання необхідності, котре знаходиться у підґрунті свободи. Щаблі процесу пізнання — живе споглядання і абстрактне мислення — визначають відмінності між межами свободи: свободи на рівні здорового глузду і свободи на рівні теорії. Наукове пізнання, що відбиває глибинні та істотні зв'язки в доквіллі, зорієнтовує людину на позитивні практичні дії. Побутове ж пізнання виконує «визвольну» роль (здебільшого) щодо повсякденного людського життя. Природньо, що така свобода є неповною, обмеженою. Пізнання законів доквілля є підвалиною наукового управління як важливого структурного елемента вільної діяльності суспільства та особистості.

На підставі зростання суб'єктивного чинника, цілеспрямованості процесу підвищення рівня організації системи відбувається зменшення часових, інтервалів між розвитковими скачками і поступ до якнайбільшої свободи зростає. Цей процес відбиває прогресивне спрямування протиріч, що призводять до зростання упорядкованості об'єкта, до більшої свободи людини. Чим слабшим є наукове обґрунтування соціальної практики, тим більш деструктивними є її наслідки, тим обмеженішими є можливості вибору кращого варіанту практичних дій.

Задля завоювання суспільної та особистої свободи потрібно брати до уваги (як в теоретичній так і в практичній діяльності) зв'язки предмета, що став об'єктом свободи, урахування їхньої сутності, змісту, кількості, якості, суперечностей тощо. Філософське вчення про суспільство та особистість спонукає не відділяти свободу людини від свободи суспільства. Наскільки особистість є продуктом сукупності суспільних відносин, настільки і її свобода зумовлена розвитком свободи суспільства і не мислима без неї. Залучаючись до економічних, соціальних та духовних реалій і вступаючи в їхні межі у стосунки з іншими людьми, людина за своїм бажанням, свідомо, завдяки волі та емоціям формується як вільна особистість.

В даний час в осмисленні сучасних науковців, проблема свободи у сфері матеріального буття наповнюється новим змістом. Свобода суспільства щодо природи забезпечується розвитком науки, техніки, людини як головної виробничої сили суспільства, кваліфікованою працею та чіткою організацією її у межах суспільства. Це дає змогу зрозуміти дію певних природних сил та розробити заходи задля їхнього використання в інтересах суспільства. Якщо суспільство вирішує ці задачі у глобальному масштабі, то кожна окрема людина залучається до користування силами природи індивідуально, згідно з конкретною галуззю її діяльності, якщо вона має бажання працювати та збільшувати свої знання та досвід. Наука у цьому разі інтенсивно перетворюється на безпосередню виробничу силу суспільства. Ступінь розвитку свободи визначається не лише через загальний рівень розвитку науки, а й науки матеріалізованої, втіленої у матеріальних силах, насамперед у засобах праці, позаяк саме вони є показником, на скільки людина у змозі пізнати та підкорити природу. Ось чому економічні відносини виступають як визначальний чинник використання

людиною сил природи. У них полягає єдність знання та практики — головного складника свободи.

Технічний прогрес призводить до розширення меж свободи у сфері соціально-економічних взаємин, до поліпшення матеріальних умов людського життя. Це відбивається на зростанні валового продукту на душу населення, зменшення рівня бідності у суспільстві, зростання людських потреб та засобів їх задоволення, змінами у характері праці у бік зменшення її фізичних форм, покращення освітнього рівня людини, соціального забезпечення, охорони здоров'я, зростання громадянських прав та свобод. Звичайно, що без цих свобод свобода індивіда, як такого, що діє за власним бажанням та волею, не має соціальних умов для свого існування. Специфіка суспільної свободи, як зазначалось, найглибше розкривається в соціальному аспекті співвідношення суспільного буття та суспільної свідомості, згідно чого свідомість є складовою частиною буття суспільства, його законів, історичної необхідності. Таким чином суспільне буття та суспільна свідомість діалектично пов'язані і взаємообумовлені й не існують одне без одного.

Способом існування соціально організованої матерії є виробнича та економічна діяльність людини. Поза цим буттям соціально організованої матерії не існує. Тому соціальна свобода суспільства полягає у пізнанні та свідомій реалізації вимог законів, що діють у цих сферах. Якщо природа могла б існувати без людського розуму, то суспільство не могло би виникнути й розвиватися — не проіснувало б жодного дня. Без свідомості немає спілкування. Тобто свідомість є складником буття суспільства, а не суспільного життя. Свідомість — це частина буття суспільства, а не суспільного буття, бо останнє у бутті суспільства відбиває лише виробничо-економічне життя суспільства, решту ж відбито через поняття суспільна свідомість. Саме тому й постало гносеологічне вирішення питання щодо буття та свідомості. Не слід плутати поняття «буття суспільства» та «суспільне буття». Якщо перше фіксує факт існування матеріального, соціального та духовного у суспільстві, то друге відбиває саму суть існування суспільства, головну й визначальну рису його розвитку: виробниче та економічне життя, котре, нарешті, визначає суспільну свідомість, суспільний лад та усі закони функціонування й життя даного суспільства. Урахування цього має важливе значення для визначення критеріїв свободи. Діючи вільно, люди одночасно створюють об'єктивні умови для своєї подальшої діяльності, умови, про які вони, власне, не знають, та які будуть пізнані пізніше, що започаткує наступний етап вільної діяльності.

Люди, що через практичну діяльність об'єднані спільною метою, реалізують також вимоги багатьох інших законів: переважного розвитку виробничих сил, закон узгодження з ними виробничих відносин, закон постійного підняття культури суспільства та усіх його членів тощо. Кожен з цих законів на певному етапі висуває перед людьми свої вимоги. Наприклад, закон вирішальної сили матеріального виробництва настійливо вимагає нормалізації роботи усього народного господарства у нашій державі. Свідоме здійснення законів та об'єктивної необхідності є, власне, той самий процес, котрий має лише більш широкі

чи більш вузькі межі свого вияву. Глибоке знання сутності та вимог об'єктивних законів, що детермінують необхідність, є важливою умовою її передбачення, пізнання й перетворення на свободу. З іншого боку, знання необхідності – передумова вияву та здійснення вимог закону.

Неможливо зрозуміти сутність свободи без чіткого уявлення про свідомість: її сутність, її активний вплив на буття, її структуру та інші питання, відповіді на які є необхідними при вирішенні проблеми свободи. Спосіб буття людини у світі неможливо відокремити від свідомості, діяльність людини завжди «насичена» свідомістю. Свідомість є специфічним засобом, передумовою і механізмом залучення людини до цілісної системи буття. Звернення філософів до проблеми людини дало змогу подолати абсолютизацію гносеологічного вирішення питання про співвідношення матерії та свідомості і звернутися повною мірою до вивчення соціального, усвідомлення активного ставлення людини до дійсності, її оцінювання тих чи інших навколишніх явищ згідно з власними потребами та інтересами. М.Вебер не випадково підкреслював, що духовні чинники зумовлюють економіку не менш, ніж економіка зумовлює духовний чинник [4].

Також надзвичайно важливою об'єктивною передумовою свободи особистості є державна влада, котра надає людям можливість брати активну участь у громадських справах, якщо вона має на меті постійне покращення соціальних умов життя індивідів, коли у суспільстві достатній рівень демократії й неухильно виконуються усі правові принципи. Брак якихось складників цих свобод обмежує особистісну свободу у суспільстві, а отже свободу загалом, оскільки одне лише знання чогось за відсутності прийнятних об'єктивних умов не робить людину вільною особистістю, що діє згідно власної волі й обирає найоптимальніші рішення. Соціальна свобода суспільства не буде повною у разі, коли міжнаціональні взаємини не ґрунтуються на засадах рівності та взаємоповаги. Останнє може стати перешкодою у життєдіяльності індивіда. Так, В.Соловйов писав: «Я рішучий ворог заперечного націоналізму чи народного егоїзму... Не хочуть зрозуміти тієї простої речі, що для показу своєї національної самобутності насправді потрібно й думати саме про це. Справу потрібно намагатися вирішити найкращим, ефективним, не найнаціональнішим способом. Якщо рішення правильне, то саме краще рішення й буде найнаціональнішим» [6].

Необхідною підвалиною особистісної свободи є її достатньо високий культурний рівень. Очевидно, що для малоосвіченої людини з обмеженим світоглядом непосильним буде пізнання законів природи та суспільства й свідомо (за власним бажанням) участь у здійсненні цих вимог. Зазначена умова набуває особливої значення щодо закладення підвалин особистісної свободи, позаяк це формує внутрішній світ людини, що дає змогу робити правильний, науково обґрунтований висновок та діяти за власною волею. Свобода – це здатність здійснювати правильний вибір та діяти за власною волею, що насамперед залежить від змісту внутрішнього духовного світу людини. Звісно, що на людському рівні ефект зовнішнього впливу на неї опосередкований внутрішніми суб'єктивними причи-

нами, які (залежно від їх розвиненості) необмежено розширюють свободу людини, її можливості щодо здійснення своїх дій за власною волею стосовно до довкілля і самої себе. І. Кант підкреслював, що головним, що визначає спосіб пізнання та побудови предмета знання є специфіка пізнаючого суб'єкта, його розвиненість та структура. М. Хайдегер, обґрунтовуючи поняття про відкритість істини, розвив далі вчення Канта про те, що правильність судження залежить не лише від відображення предмета, але й від розвиненості суб'єкта пізнання. Індивідуальна свідомість — це духовний світ людини, «соціальні відчуття, настрої, погляди на природу, суспільство, державу, власність на саму себе тощо. Вона складається під впливом суспільної свідомості, суспільного і громадського буття. Вона неповторна, унікальна, що і породжує розмаїття у межах особистісної свободи. Межі свідомості визначаються також тим, який рівень свідомості людини є домінуючим — повсякденний чи теоретичний. Свобода індивіда визначається його знаннями, життєвим досвідом, розвитком мислення і розуму, інтересами та духовними поглядами, мотивами, цінностями та переконаннями, емоціями, волею.

Наукове мислення підносить особистісну свідомість до глибин розуміння об'єктивних необхідностей, надає можливість правильно оцінювати суспільну та особистісну значущість власних дій та вчинків. Філософія виховує культуру мислення, уміння вільно оперувати поняттями, висувати, обґрунтовувати та піддавати критиці будь-які судження, відділяти істотне від другорядного, розкривати взаємозв'язки між різноманітними явищами довкілля, тобто на найвищому рівні втілювати свободу вибору вимог та дій.

У ході розвитку суспільства головним пунктом щодо проблеми свободи стає внутрішній світ людини, де, власне, визначаються цілі й здійснюється вибір своїх дій. Якщо раніше пізнання здебільшого було спрямоване на довкілля, то тепер воно поступово посувається у бік пізнання людиною самої себе, власних пізнавальних можливостей, своєї ролі в завоюванні свободи, позаяк людина є центром свободи.

Структура свободи людини включає як необхідний елемент внутрішню свободу особистості, коли об'єктом стає сама особистість, її внутрішній стан у всьому багатстві духовного життя. Завдяки внутрішній свободі людина має особисті принципи, погляди, переконання, цінності і зрештою отримує духовну незалежність. Через внутрішню свободу досягається справжній вільний вибір людини. Завдяки внутрішній свободі особистість активно бере участь у перетворенні дійсності.

Маючи внутрішню свободу, котру сам суб'єкт розуміє як свою індивідуальну сутність, особистість в умовах майже відсутності можливостей для втілення своєї свободи чи максимальній обмеженості зберігає свою особисту цілісність і бореться проти духовного поневолення.

Триєдність цінностей Істини, Добра, Краси ґрунтується на свободі. Свобода ж, як цінність, історично співвідносна з цінностями рівності та братерства. «Свобода, рівність, братерство» – гасло усіх соціальних революцій. Ці цінності не втратили привабливості і в сучасних умовах. Проте буденна свідомість часто

вульгаризує і спотворює їх. У такому випадку свобода сприймається як свавілля, як можливість робити усе, що заманеться: рівність – як зрівнялівка як матеріальна рівність; братерство – як кругова порука. Після того, як цінностям надається такий зміст, їх з обуренням заперечують як несправжні, або ще гірше, саме в такому вигляді прагнуть їх втілити в життя.

Духовний і соціальний досвід розвитку людства показав, що рівність можлива тільки як рівність у свободі. Г.Сковорода, як і багато інших мислителів, наполягав, що рівність це «нерівна усім рівність». Так, ми прийшли до **висновку**, що рівність полягає у можливості кожного бути самим собою, вільно розвивати свої сутнісні сили, у розумінні рівності усіх пе-

ред законом, рівного права на життя, на задоволення своїх віртуальних потреб. Оскільки свобода особистості є невід'ємною від свободи суспільства, вважаємо, що духовна підготовленість індивіда да вільних дій має не лише особистісний зміст, а й суспільний. Взаємовідносини індивіда і соціального середовища скоріш за все можна описати за допомогою формули: пошук (особистості) – пропозиції (суспільства) – вибір (індивідом із запропонованого суспільством). Автономія, а значить і відповідальність особистості проявляється в процесі відміснення пропозицій, умов, вимог, що висуваються соціумом. Свобода особи в суспільстві не абсолютна, а має відносний характер.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бердяев Н.А. Философия свободы. Смысл творчества. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.km.ru/referats/2DAACEA8712B46F7886316FEFE8E6623>.
 2. Бичко І.В. Свідомість як ідеальна діяльність / Бичко І.В., Малишко Л.М. // Філософія: Курс лекцій. – К.: Либідь, 1993. – С. 431 – 445.
 3. Борінштейн Є.Р. Особливості соціокультурної трансформації сучасного українського суспільства / Євген Руславович Борінштейн. – Одеса: Астропринт, 2004. – 400 с.
 4. Вебер Макс. Избранные произведения: Пер. с нем. / Сост., общ ред. и послесл. [с. 736–769] Ю.Н.Давыдова; Предисл. П.П.Гайденко [с. 5–41; Комментар. А.Ф. Филиппова]. – М.: Прогресс, 1990. – 804 с.
 5. Лосев А. Ф. Два фрагмента из «Дополнений к “Диалектике мифа”» // Вопросы философии – 2000. № 3, – с. 63–69.
 6. Соловьев Владимир Сергеевич. Полное собрание сочинений и писем в двадцати томах / В.С.Соловьев. Сочинения. М., 2001. - Т. 2. - С. 7–360.
- Франкл Виктор. Человек в поисках смысла: [Сборник] : Пер. с англ. И нем. / Общ ред. Л. Я. Леонтьева; Вступ. Ст. Д. А. Леонтьева [с. 5–21]. – М.: Прогресс, 1990. – 366 с.

REFERENCES

1. Berdyaev N.A. Philosophy of Freedom. The meaning of creativity. [Electronic resource]. - Access: <http://www.km.ru/referats/2DAACEA8712B46F7886316FEFE8E6623>.
2. Bichko I.V. Consciousness as an ideal activity/ Bichko I.V., Malishka L.M. // Philosophy: lectures. - K.: Lybid, 1993. - S. 431 - 445.
3. Borinshteyn E.R. Features of the socio-cultural transformation of modern Ukrainian society / Evgen Ruslavovich Borinshteyn. - Odessa: Astroprint, 2004. - 400 p.
4. Max Weber. Favourites Works / Comp., Total rev. and Afterword. [from. 736-769] Yu.N.Davydova; Pre. P.P.Gaydenko [p. 5-41; Memo. AF Filippov]. - M.: Progress, 1990. - 804 p.
5. Losev A.F. Two piece IZ "Dopolneny for" Dialectics myth" // Problems of Philosophy - 2000. number 3 - p. 63-69.
6. Solovyov Vladimir Sergeevich. Complete works and letters in twenty volumes / VS Soloviev. Works. M., 2001. - T. 2. - S. 7-360.
7. Victor Frankl. Man's Search for Meaning: [Collection]: Per. from English. And it. / Gen. ed. LY Leontiev; Enter. Art. DA Leontiev [p. 5-21]. - M.: Progress, 1990. - 366 c.

Spiritual and social elements of freedom

Z. N. Atamanyuk

Abstract. Study problems of freedom gives the public knowledge about its current state and prospects of its further development. The spiritual and social experience of mankind has shown that equality is possible only as equality in freedom. Freedom - is an action that implements the requirement of the objective necessity of their own free will, according to their own needs and desires. The boundaries of the freedom of every person, not only due to the socio-historical, but above all by himself.

Key words: freedom, freedom of the individual, spiritual values, social values.

Духовные и социальные составляющие свободы

Атаманюк З. Н.

Аннотация. Исследование проблем свободы дает обществу знания о его современном состоянии и перспективы его дальнейшего развития. Духовный и социальный опыт развития человечества показал, что равенство возможно только как равенство в свободе. Свобода - это действие человека, реализующее требование объективной необходимости по собственной воле, согласно собственным потребностям и желаниям. Границы свободы каждого человека обусловлены не только социально-исторически, но и прежде всего им самим.

Ключевые слова: свобода, свобода индивида, духовные ценности, общественные ценности.